

OFTOLMOLOGIK BIRLIKLARGA LEKSIK YONDASHUV VA ULARNING SHAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Mehriniso Qodirovna Abuzalova

Buxoro davlat universiteti

Filologiya fanlari doktori, professor,

Begiyeva Shaxnoza Baxadirovna

Buxoro Xalqaro universiteti magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada oftalmologik terminlarning o'zbek tilida shakllanish jarayoni va leksik tizimdagi o'rni yoritilgan. Maqolada terminlarning etimologik ildizlari, morfologik tuzilishi, semantik xususiyatlari hamda o'zlashmalarning milliy tilga moslashuvi ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, xalq tilidagi nomlanishlar va ularning ilmiy terminologiya bilan munosabati o'rganilgan. Tadqiqot natijalari oftalmologik birliklarning o'zbek tili terminologik tizimida shakllanish bosqichlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Oftalmologik terminlar, etimologiya, morfologik tahlil, semantika, terminologik tizim, o'zlashmalar, xalq tilidagi nomlanishlar, o'zbek tili.

Annotation: This article examines the process of formation of ophthalmological terms in the Uzbek language and their role in the lexical system. It provides an analysis of the etymological origins, morphological structures, semantic features, and the adaptation of loanwords into the national language. The study also explores the correlation between popular (folk) designations and scientific terminology. The findings

contribute to the identification of developmental stages in the formation of ophthalmological terminology within the Uzbek linguistic system.

Keywords: *Ophthalmological terms, etymology, morphological analysis, semantics, terminological system, loanwords, folk designations, Uzbek language.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается процесс формирования офтальмологических терминов в узбекском языке и их место в лексической системе. Проведен анализ этимологических основ, морфологической структуры, семантических особенностей, а также адаптации заимствований в национальный язык. Кроме того, исследуются народные наименования и их соотношение с научной терминологией. Результаты исследования способствуют выявлению этапов формирования офтальмологической терминологии в системе узбекского языка.*

Ключевые слова: *Офтальмологические термины, этимология, морфологический анализ, семантика, терминологическая система, заимствования, народные наименования, узбекский язык.*

Til va tibbiyot fanlari o'rtasidagi aloqadorlik ilmiy tadqiqotlarda muhim o'rin egallaydi. Tibbiyotning turli yo'nalishlari orasida oftalmologiya — ko'z va ko'rish a'zolarining tuzilishi, kasalliklari hamda ularni davolash bilan shug'ullanuvchi soha bo'lib, bu yo'nalishga oid terminlar tilshunoslikda alohida qatlamni tashkil etadi. Oftalmologik terminlar faqat tor soha mutaxassislari uchun emas, balki keng jamoatchilik nutqida ham qo'llanilib, xalqning tibbiy madaniyatini shakllantirishda muhim vazifa bajaradi.

O'zbek tilida oftalmologik terminlarning shakllanishi uzoq tarixiy jarayon bilan bog'liq. Bu jarayonda arab, fors va turkiy manbadan kirib kelgan atamalar, shuningdek, rus va ingliz tillari orqali o'zlashgan terminlar muhim rol o'ynagan. Mustaqillikdan so'ng esa xalqaro terminologiya bilan uyg'unlikka erishish, yangi atamalarni o'zbek tilida shakllantirish jarayoni jadallashdi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashtirish davrida tibbiy terminologiya, xususan oftalmologik atamalar xalqaro axborot almashinuvida katta ahamiyat kasb etmoqda. Shu bois oftalmologik terminlarning shakllanish manbalari, rivojlanish bosqichlari hamda lingvistik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslik uchun ham, tibbiyot sohasi uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Dastlab ilmiy-badiiy manbalarga e'tibor beradigan bo'lsak, ko'z bilan bog'liq terminlar folklor na'munalarida uchraydi. Bunday manbalarda, asosan, atamalar xalq ehtiyojidan kelib chiqqan. Ma'nolar bevosita fiziologik hodisalarni izohlab kegan. Masalan, ko'z ko'rish a'zosidir. Ko'z – insonning ko'rish a'zosi. “Boshning chakka sohasi ko'z kosasidan peshona va yonoq suyaklari o'siqlarining o'zaro qo'shilishidan hosil bo'lgan yonoq ravog'i bilan chegaralangan” [Alijon Zohidiy. “Bosh og'rig'i”, Toshkent, 2012. –B.16]. Bu davrni terminlar paydo bo'lishidagi ilk bosqich sifatida e'tirof etsak bo'ladi. Bu davrda insonning kundalik hayoti, tabiat hodisalari va tashqi muhitni idrok etish jarayonlari bilan bog'liq holda ko'z va ko'rishga oid sodda so'zlar yuzaga kelgan. Asosiy leksik birliklar: ko'z, qarash, qaramoq, ko'z yoshi, qorachiq. Oftalmologik birliklarning eng sodda ko'rinishlari dastlab shu davrda yaratilgan. Keyinchalik strategik o'zgarishlar va madaniy ta'sir oqibatida o'zbek tiliga bir necha yangi atamalar kirib kela boshladi.

Sharq tibbiyotining rivojlanishi koʻz bilan bogʻliq ilmiy atamalarni koʻpayishiga asosiy omil boʻlib hizmat qildi. Sharqning buyuk allomasi Abu Ali ibn Sino oʻzining mashhur asari “Al-qonun fiʼt-tibb” (“Tib qonuni”)da tibbiyotning barcha asosiy sohalarini qamrab olgan boʻlib, unda koʻz kasalliklariga ham alohida eʼtibor qaratadi. Ushbu asarda oftalmologiyaga oid nazariy va amaliy qarashlar tizimlashtirilib, koʻzning tuzilishi, uning fiziologik vazifalari, kasalliklari va davolash usullari haqida mufassal maʼlumot berilgan. Ibn Sino koʻzning murakkab anatomik tuzilishini, ayniqsa, uning tashqi va ichki qatlamlarini oʻz davri uchun yuqori aniqlikda tavsiflab bergan. U koʻzni koʻrish aʼzosi sifatida nafaqat jismoniy, balki ruhiy faoliyat bilan ham uzviy bogʻliq holda koʻrib chiqqan. “Tib qonuni”ning maxsus boblarida quyidagi masalalar yoritilgan: koʻzning anatomiyasi va koʻrish jarayoni, koʻzning yalligʻlanish kasalliklari, koʻrishning susayishi va koʻrlikka olib keluvchi omillar, koʻzda paydo boʻladigan ogʻriq va turli shishlar, koʻz kasalliklarining davolashda qoʻllaniladigan dorivor vositalar va jarrohlik usullari. Alloma koʻzga oid turli terminlardan ham oqilona foydalangan. Masalan, koʻz kasalliklariga oid bir necha atamalarni keltiramiz: koʻz yalligʻlanishi – ramad, koʻzni qitiqlovchi va qizartiruvchi sabablardan paydo boʻladigan qizish va xoʻllanib turishga taxassur deyiladi. [Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari II, Toshkent, –B.63] undan tashqari bu asarda shabkoʻrlikka quyidagicha taʼrif beradi: koʻz kunduzi yaxshi koʻradi va kechgacha yaqin zaiflasha boradi. Ibn Sinoning mazkur kitobida quyidagi oftalmologik birliklardan foydalanilgan: ramad – koʻz yalligʻlanishi, koʻz qizishi va yoshlanishi – taxassur, tun yaqinlashganda tiniq koʻra olmaslik – shapkoʻrlik, et qismidagi jiddiy yalligʻlanish – xemoz, parda tushish – katarkata va boshqalar. [Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari II,

Toshkent, –B.65] Bu davrda arab tilidan kirib kelgan basir, nuri basir soʻzlari ham tibbiy termin sifatida ishlatilgan. Oʻzbek tilshunosligida oftalmologik birliklarning shakllanishida Sharq tabobati X-XV asrlar katta ahamiyatga ega. Bu davrda, asosan, arab va fors tillaridan oʻzlashgan tibbiy atamalar ishlatilgan.

Lingvistikada koʻz bilan bogʻliq atamalarning paydo boʻlishi shu bilan toʻxtab qolmadi. Oʻzbek tilida oftalmologik birliklarning shakllanishida XIX–XX asr boshlaridagi davr ilmiy taraqqiyot va tibbiyot fanining mustaqil soha sifatida shakllanishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda koʻzga oid birliklar oddiy xalqona soʻzlardan ajralib chiqib, maxsus ilmiy terminlar tizimi sifatida qoʻllanila boshladi. Bu davrning asosiy xususiyatlaridan biri :koʻz anatomiyasi va fiziologiyasiga oid ilmiy atamalar paydo boʻldi. Masalan: koʻz qopqogʻi, shox parda, toʻr parda, koʻz asabi. Bu terminlar tibbiyotda aniq ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun qoʻllanildi. Koʻzga oid birliklar umumiy maʼnodagi soʻzlardan farqlanib, aniq sohalarga – anatomiya, fiziologiya va patologiyaga tegishli atamalar sifatida shakllandi. Masalan, koʻz bosimi, koʻzning ichki nurlari, koʻz nervi kasalliklari. Rus tili orqali retina, nerv optik, glaukoma, katarakta kabi terminlar oʻzlashtirildi. [Azimjon Qosimov. Tibbiy terminlar izohli lugʻati, Toshkent 2003, –B. 279] Shu bilan birga, ular uchun oʻzbekcha muqobillar – toʻr parda, koʻz asabi, koʻz bosimi kabi variantlar yaratildi. Oʻzbek tilida tibbiy risolalar, maʼrifiy maqolalar orqali oftalmologik terminlarga aniqlik kiritildi va ular keng qoʻllanishga kirdi. Bu bosqichda oftalmologik birliklar oʻzbek tilida ilmiy terminologiya darajasiga koʻtarildi, aniq va tizimli qoʻllanila boshladi. Bu bosqich oʻzbek tibbiy tilida koʻzga oid birliklarning keyingi rivojlanishi uchun asos yaratdi. Oʻzbek tilida oftalmologik birliklarning

shakllanishi uch bosqichli tarixiy-lingvistik jarayon bo'lib, uning rivoji bevosita til tizimining nominatsiya va determinatsiya mexanizmlariga tayangan. Birinchi bosqichda oftalmologik birliklar xalq nutqi asosida shakllanib, semantik kengayish natijasida oddiy nomlarning maxsus ilmiy ma'noga ega bo'lishi kuzatilgan ("ko'z pardasi", "oq-qora" va b.). Bu davrda terminologik qatlam asosan nominativ birliklar sifatida mavjud bo'lgan.

Ikkinchi bosqichda arabcha va forsha atamalar kirib kelishi bilan terminologiya boyigan, ular o'zbek tilining fonetik va morfologik tizimiga moslashib, determinatsiya jarayoni yuzaga kelgan. Bu davrda morfologik derivatsiya (qo'shimchalar yordamida yangi termin hosil qilish) hamda kalkalash hodisasi keng qo'llanilgan. Shu sababli ko'plab terminlar o'zbek tili grammatikasi va semantikasiga moslashgan holda ilmiy diskursda mustahkamlangan.

Uchinchi bosqichda oftalmologik terminologiya standartlashuv va unifikatsiya jarayonlariga kirishgan. Bu davrda xalqaro terminologiya asosida tizimlashtirilgan atamalar keng qo'llanila boshlagan. Masalan, "retina", "glaukoma", "oftalmologiya" kabi terminlar milliy til doirasida ishlatilishi bilan birga xalqaro ilmiy muomalada ham uyg'unlikni ta'minlaydi. Shuningdek, sintaktik birliklar asosida hosil qilingan ko'p so'zli terminlar ("ko'z nervi", "ko'rish qobiliyati") ilmiy matnlarning normativ qatlami sifatida shakllandi.

Shu tariqa o'zbek tilida oftalmologik birliklarning shakllanish bosqichlari semantik nominatsiya, morfologik derivatsiya, sintaktik birikish, terminlarning standartlashuvi kabi lingvistik jarayonlarga tayanadi. Bu esa o'zbek tilidagi tibbiy terminologiyaning tarixiy taraqqiyotini ilmiy asosda o'rganish, hozirgi zamonaviy terminlar

tizimini mukammallashtirish va kelajakda termin yaratishning metodologik asoslarini belgilash imkonini beradi. Oftalmologik birliklarga lingvistik yondashuv deganda mazkur terminlarni faqatgina tibbiy mazmun va amaliy qo'llanish doirasida emas, balki ularning tilshunoslik mezonlari asosida tizimli tahlil etilishi tushuniladi. Bunday yondashuv quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi: Etimologik jihat – oftalmologik terminlarning kelib chiqishi va tarixiy shakllanish jarayonini o'rganish. Masalan, glaukoma termini yunoncha glaukos – “moviy, sarg'ish” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab ko'zning tashqi ko'rinish xususiyatini anglatsa, keyinchalik kasallik nomi sifatida terminologik ma'no kasb etgan. Morfologik tuzilishi – so'zlarning yasaliş modellari, ularning tarkibiy qismlari (prefiks, suffiks, qo'shimchalar) orqali tahlil qilinadi. Masalan, blefarit atamasi blefaro- (“qovoq”) va -it (“yallig'lanish”) morfemalaridan tashkil topib, o'zbek tilida “qovoqning yallig'lanishi” ma'nosida qo'llanadi. Semantik tahlil – terminlarning ma'no doirasi, tor va keng ma'noda qo'llanishi, ko'pma'nolilik xususiyatlari o'rganiladi. Ayrim terminlar tor ma'noda aniq kasallikni ifodalasa (retinit – “to'r pardaning yallig'lanishi”), kengroq ma'noda umumiy klinik holatlarni ifodalashi mumkin. Sinonimiya va antonimiya – oftalmologik terminlarning bir-birini mazmunan almashtiruvchi yoki zid ma'noli variantlari tahlil qilinadi. Masalan, retinit va “ko'z pardasi yallig'lanishi” mazmunan sinonimik bo'lsa, miyopiya (“yaqin ko'rish”) hamda giperopiya (“uzoqni ko'rish”) terminlari antonimik munosabatni tashkil etadi. O'zlashmalar – oftalmologik terminlarning yunon, lotin, rus va ingliz tillaridan kirib kelishi, ularning milliy tilga moslashuvi va fonetik-morfologik o'zgarishlari ham lingvistik tahlilning muhim qismidir. Terminologik

tizim – oftalmologik leksikaning ichki tizimliligi, ya'ni ular ma'lum guruhlarga (anatomya terminlari, kasallik nomlari, jarrohlik atamalari, asbob-uskunalar nomlari va boshqalar) bo'linib, qat'iy ierarxik tizimda mavjudligi ko'rsatiladi.

Shuningdek, lingvistik yondashuv doirasida oftalmologik birliklarning milliy tildagi ekvivalentlari ham alohida ahamiyatga ega. Masalan, blefarit – “qovoqning yallig‘lanishi” shaklida izohlanadi. Shu bilan birga, xalq tilidagi nomlanishlar ham lingvistik jihatdan qiziqarli qatlam hisoblanadi. Masalan, ko‘rish qobiliyatining pasayishi xalq orasida “zaif ko‘z” yoki “ko‘zi ojiz” tarzida ifodalanadi. Shu tariqa o‘zbek tilshunosligida ko‘z semasiga oid turli atamalar shakllandi. Biroq bunday terminlardan foydalanish jarayonida haligacha ma'lum lingvistik muammolar ham mavjud. Chunki oftalmologik terminlar xalqaro tibbiy adabiyotlardan o‘zbek tiliga o‘tishda lingvistik qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Atamalarning ko‘p variantliligi, fonetik va morfologik moslashuvdagi muammolar, tarjimada aniqlik yetishmasligi mazkur sohaning dolzarb masalalaridan biridir. Shu bois oftalmologik birliklarning lingvistik xususiyatlarini, tarjima jarayonidagi muammolarini va ularning yechimlarini o‘rganish nafaqat tibbiyot terminologiyasini boyitadi, balki ilmiy uslubda yagona standartni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Atamalarning ko‘p variantliligiga to‘xtaladigan bo‘lsak, birgina to‘r parda tushunchasining ikkita sinonimi mavjud: retina va ko‘zning ichki pardasi yoki optik nerv tushunchasi bir necha ilmiy adabiyotlarda turlicha yozilgan: optik asab, ko‘ruv nervi. Bu kabi ko‘p variantlilikka asosiy sabablardan biri ilmiy adabiyotlarda yagona standart yo‘qligi va turli tillardan tarjima qilish. Bu holat ilmiy aniq ifoda uchun to‘sqinlik qiladi. Masalan, bir tadqiqotchi

maqolasida “to‘r parda” deb ishlatlsa, boshqa muallif “retina” so‘zidan foydalanishi mumkin. Bu esa bir xil tushuncha ikki xil termin orqali ifodalanib, tadqiqotchi va mutaxassislar o‘rtasida chalkashlik keltirib chiqaradi.

Eng asosiy lingvistik muammolardan yana biri tarjimashunoslik sohasiga borib taqaladi. Barchaga ma’lumki, oftalmologik birliklarning katta qismi rus va ingliz tillarida tarjima qilinadi. Masalan, *dry eye syndrome* so‘zini o‘zbek tiliga tarjima qilsak, quruq ko‘z sindromi jumlasini hosil bo‘ladi. Night blindness terminini so‘zma-so‘z “tun ko‘rligi” deyish o‘rniga, o‘zbekchada qabul qilingan shakli – “tunda ko‘rmaslik” yoki “tunda ko‘rish qobiliyatining pasayishi” bo‘lishi kerak. Chet tillardan kirgan terminlarning talaffuzi va yozilishida izchillik yo‘q “glaukoma” ayrim adabiyotlarda “glaukum”, hatto “glaŭkoma” shaklida yoziladi. Bunday farqlanishlar terminning yagona shaklini belgilash zaruratini ko‘rsatadi. Ba’zi oftalmologik birliklarni oddiy kalka yordamida ifodalab bo‘lmaydi, chunki ularning ilmiy mohiyati izoh talab qiladi. Oftalmologik terminlarni tarjima qilish jarayonida bir qator lingvistik va amaliy muammolar yuzaga keladi. Ular asosan quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘ladi. Ko‘plab oftalmologik atamalar yunon va lotin tillaridan o‘zlashgan bo‘lib, ular uchun milliy tilda aniq ekvivalent topish mushkul. Masalan, glaukoma termini ko‘pincha o‘zbek tiliga o‘zlashma shaklida qo‘llanadi, chunki “ko‘z ichki bosimining oshishi” iborasi termin sifatida yetarlicha ixcham emas. Ilmiy adabiyotlarda esa, asosan, ixcham ifodalarrdan foydalangan ma’qul. Bitta kasallik yoki anatomik birlik turli tillarda turlicha nomlanishi mumkin. Masalan, conjunctivitis atamasi o‘zbek tilida “kon’yunktivit” shaklida qo‘llanadi, lekin xalq orasida “ko‘z shamollashi” deb ham ataladi. Tarjimada qaysi variantni

tanlash masalasi dolzarb bo'lib qoladi. Bu esa turli chalkashliklarni yuzaga keltirishi turgan gap. Terminlarning ilmiy variantlari bilan xalq orasida qo'llanadigan nomlanishlari bir-biriga to'g'ri kelmasligi tarjimada muammoga sabab bo'ladi. Tibbiy terminlarning xalqaro darajada yagona standart asosida qo'llanishi muhim. Ammo tarjima jarayonida ayrim terminlar turlicha transkripsiya qilinishi yoki izohli shaklda berilishi mumkin. Bu esa ilmiy adabiyotlarda terminologik notekislikni keltirib chiqaradi.

Oftalmologik terminologiya lingvistika uchun muhim tadqiqot ob'ekti sanaladi. Chunki tibbiy terminlar, xususan, ko'z kasalliklari va davolash jarayoniga oid atamalar milliy tilning so'z boyligini kengaytiribgina qolmay, uni ilmiy-uslubiy jihatdan ham takomillashtiradi. Tadqiqot davomida oftalmologik birliklarning asosiy lingvistik muammolari – ularning kelib chiqish manbalari, morfologik moslashuvi, semantikani o'zlashtirish jarayoni va sinonimlar ko'pligi masalalari aniqlab berildi. Ayniqsa, o'zbek tiliga kirib kelayotgan xorijiy terminlarni fonetik va grammatik jihatdan milliy til me'yorlariga moslashtirish zarurati katta muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, oftalmologik terminlarni lingvistik jihatdan tadqiq etish ularning tizimlilikini, xalqaro miqyosdagi qo'llanishini hamda o'zbek tilidagi adabiy normalar asosida mustahkamlanishini ta'minlaydi. Kelgusida mazkur yo'nalish bo'yicha izlanishlar davom ettirilsa, nafaqat oftalmologiya, balki boshqa tibbiy soha terminologiyasining ham tilshunoslikdagi ilmiy o'rni yanada kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Fan va texnologiya. (2020). *O'zbek tilining imlo lug'ati*. Toshkent: Fan va texnologiya.
2. Ibn Sino. (1996). *Tib qonunlari* (1-jild). Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Ibn Sino. (1997). *Tib qonunlari* (2-jild). Toshkent: Fan nashriyoti.
4. James, W., Berger, T., & Elston, D. (2005). *Andrews' diseases of the skin: Clinical dermatology* (10th ed.). Saunders. ISBN 0-7216-2921-0.
5. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2000). *Birinchi jild*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
6. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2001). *Uchinchi jild*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
7. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2006). *O'zbek tilining izohli lug'ati* (1–5 jildlar). Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi.
8. RLS. (2020, January 29). *Diseases of the eye and its adnexa: Description in ICD-10 reference*.
<https://zakonbase.ru/content/part/416092>
9. World Health Organization. (2013). *Universal eye health: A global action plan 2014–2019*. Geneva: WHO.
https://www.who.int/blindness/AP2014_19_Russian.pdf
10. World Health Organization. (2019, October 18). *WHO launches first World Report on Vision*. <https://www.who.int/news/item/08-10-2019-who-launches-first-world-report-on-vision>